

GÚLNAHAR DÁSTANÍDA SINONIMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Guljahan Allamberganova

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

Hurliman Madreymova

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada sinonimlerdiń stillik qollanılıwı, ózgeshelikleri, frazeologiyalıq sóz dizbeginen jasalǵan sinonimler, olardıń til biliminde tutqan ornı qaraqalpaq folklorı 14-26-tomlarındaǵı «Gúlnahar» dástanı mısasında analizlendi.

Tayanış sózler: sinonim, sinonimiya, fraziologiya, stil, kóp mánilik, sózlik quram.

Sinonimler qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında úlken ornı iyeleytuǵın leksikalıq birliklerdiń biri bolıp esaplanadı. Sinonim degenimiz qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıp kelip, mánileri bir-birine jaqın sózler bolıp bunday sózler toparı jámlesip bir sinonimlik uyaǵa birigip sinonimlik qatarlardı payda etedi. Sinonimlik qatarǵa kirgen sózlerdiń birewi basqalarına salıstırǵanda tiykarǵı sóz esaplanıp, ol til biliminde dominanta degen atama menen belgili. Sinonimlik qatarǵa kirgen sózler mánileri jaǵınan bir-birine jaqın bolsa da, olar derlik birdey mánini ańlatıp kele bermeydi. Sinonimler bir-birinen stillik, emocionallıq-ekspressivlik ózgeshelikleri menen pariqlanadı. Basqa da tiller sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń tiykarǵı sózlik baylıqlarınıń biri bolǵan sinonimler basqa leksikalıq birliklerden atap kórsetilgen ózgeshelikleri menen ajralıp, onıń usı múmkinshilikleri olardıń kórkem shıǵarmalar tilinde ónimli jumсалıwına alıp keledi. Sonıń ushın da, olar kórkem ádebiyat stilinde kórkem shıǵarma tiliniń eń áhmiyetli leksikalıq qural sıpatında xızmet atqaradı. Sinonimler shıǵarma tiliniń obrazlılıǵın, baylıǵın, tásirtiligin payda etip turadı hám usı arqalı bir sózdi qayta-qayta tákirarlanıp qollanılmay, úlken sóz baylıǵınıń shıǵarma tilinde ónimli jumсалatuǵının kóriwge boladı.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Qaysı tildiń sózlik quramın alıp qarasań da, onıń belgili bir toparı basqa tillerden awısqań sózler ekenligi kórinedi. Bir tilden ekinshi tilge awısıwı, álbette, sol xalıqtıń basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy qatnaslarınń nátiyjesinde boladı.

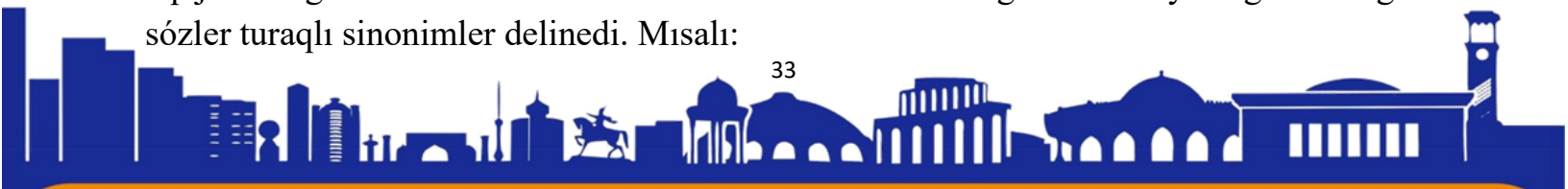
Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlar menen usınday qatnasları tiykarında sırttan kirgen kópshilik sózler sáykes mánili túpkilikli sózlerdiń sinonimlik qatarların payda etti. Mısalı: mańlay-peshana, dawıs-hawaz, biyik-bálent, dáwir – zaman, qonaq-miyman, kók-aspan, t.b. Bul sinonimlerdiń birinshileri qaraqalpaq tili leksikasındaǵı túpkilikli sózler bolsa, ekinshileri tájikshe-parsısha shıǵısqıya iye sózlerden ibarat. Bulardıń barlıǵı da kúndelikli pikir alısıw jaǵdayında jiyi qollanılıp kiyatır.

Rus til biliminde XX ásirde sinonimlerdiń izertleniwi boyınsha alıp barılǵan jumıslardıń kólemi ulıwma til biliminde ámelge asırılǵan islerge qaraǵanda salmaqlı ekenligi belgili. Sinonimlerdi izertlew máselesi boyınsha rus tilinde kóp ǵana ilimiy miynetler, monografiyalıq izertlewler júrgizilgen. Rus tilinde V.N.Klyuevanıń [1.280] Z.E.Aleksandrovanıń [2.50] hám basqa bir qansha sózlikler jarıqqa shıqqan.

Sinonimlerdi izertlewler máselesi sonıń menen bir qatarda túrkiy tilles xalıqlarınıń ilimpazları tárepinen de izertlenilgen. Sonıń ishinde qazaq til biliminde A.Bolǵanbaevtiń, [3.150] M.Sergalievtiń [4.60] miyneti, tatar tilinde Sh.S.Xanbikovanıń [5.30] miyneti, túrkmen tilinde V.Meskutovtiń [6.40.] miynetlerin atap ótsek boladı.

Bunnan tısqari qaraqalpaq tiliniń sinonimleri E.Berdimuratovtiń [7.44] miynetinde, joqarı oqıw orınlarınıń studentleri ushın arnalǵan «Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» sabaqlıǵında, sonday-aq “Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı” [8.136] miynetinde ilimiy kóz-qarastan bayan etilgen.

Biz bul maqalamızda Gúlnahar dastanındaǵı sinonimler haqqında sóz etpekshimiz. Dástan tiliniń leksika semantikalıq baylıǵı sózdiń kóp mániligi menen birge sinonimlik kóp múmkinshiliginen kórinedi. Dástanda qollanılǵan sinonimler pikirdi bir sóz benen qaytalay bermey onıń sinonimlik sınarların orınlı paydalanıw arqalı hár bir sózdi segiz qırlı, seksen sırlı etip kórkemlep, obrazlı etip nıshanǵa dál tiyetuǵın astarlı hám tiyanaqlı túrde bayanlaw ushın jumсалǵan. Ádebiy tilimizdegi basqa sózler menen qatnasqa túspey-aq jeke turǵanda ulıwma mánileri bir-birine mániles ekenligin birden ayırıwǵa bolatuǵın sózler turaqlı sinonimler delinedi. Mısalı:

Dúnya júzi maǵan boldı qarańǵı,
Basqa salǵan awır qayǵı *zamandı*,
Qılasındı qılıp qalamnan qashqan,
Sorap keldim miymandı. (9.262-bet).

Bul mısalda zaman-dúnya sózlerin óz ara sinonim etip aldıq. Bunda dúnya sózi mal múlk emes al óziniń tuwrı mánisinde qollanılǵan. Zaman sózi bolsa dúnya sózine sinonim retinde jer júzi dúnya máánilerinde jumsalǵan.

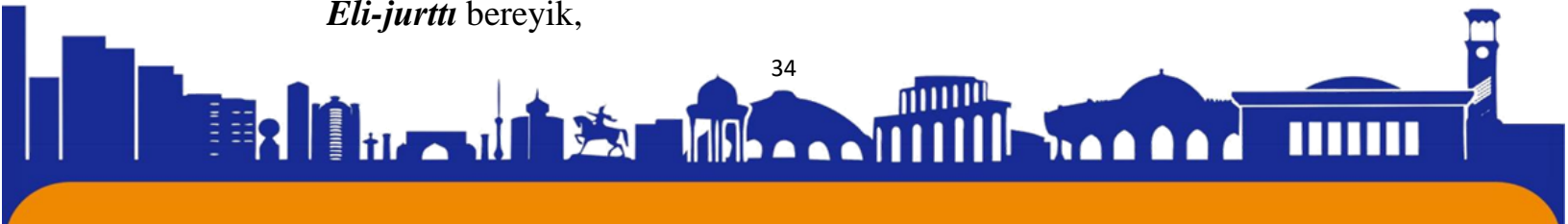
Xorezm ellerin teklik penen bermese, xorezmdey elińdi,
Sonalı aydın kólińdi, *dáwletińdi*, *baxtıńdı* arız soraǵan taxtıńdı,
Eliń menen *xalqıńdı* talap etti almaǵa,
Bunı qalay kóresiz dep barıp, shaxqa ayt, tezlik penen qayt. (9.277-bet).

Bul mısalda *dáwlet*, *baxıt*, *el xalıq* sózlerin óz ara sinonim dep alıp qarasaq boladı. *Dáwlet* sózi *baxıt* sózi menen óz ara sinonim bul tiykarınan shańaraq *baxıt* turmıs mánilerde qollanılǵan. *El-xalıq* sózleri bolǵa puqara sóziniń kóplik mánisi bolıp eldegi xalıq adamlar mánisinde qollanılǵan.

Dushpanlarǵa sen salarsañ *qayǵı-zar*,
Sawashıńdı kórgen ǵanım *múńayar*,
Qaysı jurttan, qaysı jurtqa barasań,
Írasın aytqıl,hasıl káriń kim bolar? (9.283-bet).

Dástanda defis arqalı bólingen jup sózlerdiń sinonimler bolıp qollanǵanın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Hal-jaǵdaydı biz aytıp,
Xalıqtı qırmaq, urıspay,
Toqtapolat patshaǵa,
Eli-jurttu bereyik,

Dep sózin tamam etedi.(9.276-bet).

Jıynalısqan adamlar,

Arzımdı esit ağalar,

Kelgen *jaw* menen urıspay,

Xalıqtı bersek *dushpanğa*,

Bolmay ma bizge *ar-namıs*. (9.263-bet).

Mısallardağı hal-jağday, el-jurt, jaw-dushpan, namıs-ar sıyaqlı sózlerdiń mánileri bir birine jaqın sinonim sózler bolıp esaplanadı. Hal-jağday sózi adamnıń jağdayın bildirip keledi, el-jurt sózi bolsa xalıq mánisinde sinonim bolıp kelgen. Ekinshi mısalda jaw-dushpan, ar-namıs sózlerin óz ara sinonim etip alsaq boladı.

Kórgende ishten janadı,

Qaysardıń *qarıw-ğayratın*. (9.257-bet).

Pándiw-násiyxatımdı,

Balam oyıńa jaqsı al. (9.246-bet)

Tókpey-shashpay jıynağan,

Dáwlet bağta seniki. (9.246-bet)

Quwıp shıqtıq qaladan,

Aqılsız, nadan xanımız. (9.289-bet)

Joqarıdağı mısallarda qarıw-ğayrat, tókpey-shashpay hám aqılsız-nadan sózlerin óz ara sinonim etip aldıq. Bundağı qarıw-ğayrat jup túrdegi sinonimler bolıp tiykarınan adamnıń kúshin bildirip kelgen. Keyingi mısaldağı tókpey-shashpay sózleride óz ara juplasqan sinonim bolıp joqarıdağı mısalda asırap abaylapjıynağan degen mánistede qollanılğan. Aqılsız, nadan sózleri kelbetlik mániste qollanılğan sinonim bolıp aqlı joq xan mánisinde qollanılğan.

Dástan tilinde ushırasatuğın sinonim sózler qaraqalpaq tili sózlik quramınıń baylıǵınan derek beredi. Qaraqalpaq tilinde sinonimler tómendegi jollar menen jasaladı:

1)Sózlerdiń kóp mánililigi tiykarında: japtıń ayaǵı, kósheniń ayaǵı h.t.b.

2)Kópshilik sinonimler qosımtalar qosılıw jolı menen jasaladı. Geypara qosımtalar sóz tiykarında qosılaflı da, ekinshi bir túbir sóz benen mániles sinonimler boladı. Anaw ya mınaw sóz tiykarınan mánisi boyınsha, bir-birine sinonim sóz bolıp keletuǵın qosımtalar aqalı sinonimler jasaladı: biymáni-mánisiz, biyinsap-insapsız h.t.b.

3)Jergilikli dialektlerdiń birewine tán geypara sózler qaraqalpaqádebiy tilindegi sáykes mániki sózler menen qatar qollanılıp ta, sinonimler dóreydi. Mısalı:seksewil-sazaq, shırpı-gúgurt, máyek-jumırtqa.

4)Qaysı tildiń sózlik quramın alıp qarasańda onıń belgili bir toparı basqa tillerden awısqań sózler ekenligi kórinedi. Bir tilden ekinshi tilge sóz awısıwı, álbette sol xalıqtıń basqa xalıqlar menen ekanomikalıq hám mádeniy qatnaslarınıń nátiyjesinde boladı: mańlay-peshana, dawıs-hawaz, dáwir-zaman, biyik-bálent, tez-dárriw, qonaq-miyman, kók-aspan h.t.b.

5)Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbekleri tiykarınan payda bolıwı kóbirek kózge taslanadı: ashıwlandı-qabaǵı úyildi, talastı-qızıl qanat boldı, aytpaw-awızǵa bek bolıw, qorıqpaw-shaytanı seskenbew, batır-er júrek h.t.b.

Juwmaqlap aytqanda dástan tili sinonim sózlerge oǵada bay esaplanadı. Ulıwma aytqanda folklorlıq shıǵarmalardıń hámmesi de óziniń bay leksikası menen kórkem ádebiyattan ajıralıp turadı. Folklorlıq shıǵarmalardıń tiliniń izertlenbegen tárepleri oǵada kóp biz tek ǵana sinonimler haqqında ǵana sóz ettik.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1.Клюева В.Н “Краткий словарь синонимов русского языка” М. 1956. 280-б
- 2.Z.E.Aleksandrovaniń “Словар синонимов русского языка” Москва 2001
3. А.Bołǵanbaev “Синонимика имени существительного в современном казахском языке”, “Синонимы в казахском языке” Алма-ата 1955
4. М.Sergaliev “Синонимика глагольных словосочетаний в современном казахском языке”
5. Ханбикова Ш.С.Татар теленең синонимнар сүзlege. Татарстан 2014. 30-б
6. V.Meskutovtiń “Синонимы всовременном туркменском языке”
- 7.Berdimuratov E. “Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya”. Nókis, 1994. 44-b

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

8. Berdimuratov E. “Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı”. Nókis, 1973. 136b

9. Qaraqalpaq folklorı, 14-26-tom. Nókis: “Qaraqalpaqstan” 1988.